

**Pozvání
do sociologie**
Humanistická perspektiva

PETER L. BERGER

IV.

SOCIOLOGICKÁ PERSPEKTIVA – ČLOVĚK VE SPOLEČNOSTI

Od určitého věku jsou děti velmi přitahovány možností určit své místo na mapě. Zdá se podivné, že důvěrně známý život člověka by měl ve skutečnosti probíhat v prostoru vytyčeném řadou zcela neosobních (a až dosud neznámých) souřadnic na povrchu mapy. Dětské zvolání „byl jsem tam“, „jsem právě tu“ prozrazují údiv, že místo posledních letních prázdnin, místo vyznačené v paměti tak výrazně osobními událostmi, jako mít prvního psa nebo tajnou sbírku červíků, by mělo mít specifickou zeměpisnou šířku a délku stanovenou cizinci, kteří neznají ani psa ani červíky, ani dítě samo. Toto situování člověka do konfigurací, které si usmysleli cizí lidé, je jedním z nejdůležitějších aspektů toho, co se snad i eufemisticky nazývá „vyrůstáním“. Člověk patří do skutečného světa dospělých, když má adresu. Dítě, které ještě nedávno mohlo odeslat dopis adresovaný „Mému dědečkovi“, nyní informuje svého kamaráda, rovněž sbírajícího červíky, o své přesné adrese – ulici, městu, státu a všem ostatním – a zjišťuje, že jeho nejistá příslušnost ke světu dospělých se dramaticky prokázala tím, že mu došel dopis.

Jak dítě dále přijímá realitu tohoto světového názoru, pokračuje ve shromažďování adres – „Je mi šest let“, „Jmenuji se Brown jako můj otec, protože moji rodiče jsou rozvedeni“, „Jsem presbyterián“, „Jsem Američan“ a případně snad „Jsem ve zvláštní třídě pro bystré děti, protože můj inteligentní kvocient je 130“. Horizonty světa, jak jej

definují dospělí, jsou určeny souřadnicemi vzdálených kartografů. Dítě si může vytvářet alternativní identitu, když se nechá oslovovat jako otec při hře na domov, jako indiánský náčelník nebo jako Davy Crockett, ale bude po celou dobu vědět, že je to jen hra a že skutečné fakty jsou ty, které registrují školní autority. Vynecháváme uvozovky, a tím prozrazujeme, že také my jsme byli v dětství chyceni do pasti rozumnosti; můžeme ovšem psát klíčová slova v uvozovkách: „vědět“, „skutečný“, „fakty“. Rozumné dítě je dítě, které věří tomu, co stojí ve školních záznamech. Normální dospělý je ten, kdo žije v rámci jemu připsaných souřadnic.

To, co se nazývá názorem zdravého rozumu, je ve skutečnosti názor dospělých považovaný za samozřejmost. Je to záležitost školních záznamů, které se staly ontologií. Člověk bez váhání ztotožňuje své bytí se způsobem, jakým je vyznačen na sociální mapě. Co to znamená pro jeho identitu a jeho myšlení budeme dále sledovat v příští kapitole. Nyní nás zajímá způsob, jakým tato situovanost říká jednotlivci, co smí dělat a co může očekávat od života. Být situován ve společnosti znamená být v průsečíku určitých společenských sil. Obvykle si člověk těchto sil ke své škodě nevšímá. Pohybuje se ve společnosti s pečlivě vymezenými systémy moci a prestiže. A jakmile pozná, kde je jeho místo, ví také, že nemá mnoho možností něco s tím udělat.

Toto vědomí heteronomie lidského života pěkně vyjadřuje způsob, jak lidé z nižších tříd používají zájmena „oni“. „Oni“ nějak stanovili věci, „oni“ určují tón, „oni“ vymýšlejí pravidla. Toto „oni“ nelze snadno ztotožnit s konkrétními jednotlivci nebo skupinami. Je to „systém“, mapa vytvořená cizími lidmi, v níž se člověk musí proplétat. Pojem „systém“ bychom však chápali jednostranně, kdybychom předpokládali, že jakmile přecházíme na vyšší úroveň společnosti, ztrácí svůj význam. Jistě, skutečně zde bude větší pocit svobody pohybu a rozhodování. Nicméně základní souřadnice, v nichž se člověk může pohybovat a rozhodovat, jsou stále vymezeny jinými, většinou cizími lidmi, z nichž mnozí jsou již dlouho po smrti. Dokonce i naprostý

autokrat uskutečňuje svou tyranii proti stálému odporu, ne nutně politickému, ale proti odporu obyčejů, konvencí i pouhého zvyku. Institute jsou podřízeny principu setrvačnosti, který je snad vposledku založen na lidské hlouposti. Tyran zjišťuje, že i když se nikdo neodvážá jednat proti němu, jeho příkazy jsou znovu a znovu mařeny prostým nedostatkem pochopení. Odcizená struktura společnosti se opětovně utvrzuje i proti teroru. Zanechme však problém tyranie. Na sociálních úrovních, které zaujímá většina lidí včetně autora a (troufáme si říci) téměř většina všech čtenářů těchto řádek, vymezuje sociální umístění pravidla, jimiž je nutno se řídit.

Jak jsme viděli, zdravý rozum ve svém názoru na společnost z toho vychází. Sociolog s takovýmto chápáním není v rozporu. Vyhrocuje je, analyzuje jeho kořeny a někdy je buď modifikuje, nebo rozšiřuje. Později uvidíme, že sociologický pohled nakonec překračuje to, jak zdravý rozum chápe „systém“ a naše zjetí v něm. Avšak ve většině specifických sociálních situací, které se sociolog rozhodne analyzovat, najde jen málo důvodů, aby polemizoval s představou, že jsou to „oni“, kdo jsou za to odpovědní. Právě naopak, „oni“ se po sociologické analýze budou rýsovat nad našimi životy daleko výrazněji a pronikavěji, než bychom si zpočátku mysleli. Tento aspekt sociologické perspektivy můžeme blíže objasnit, podíváme-li se na dvě důležité oblasti zkoumání: sociální kontrolu a sociální stratifikaci.

Sociální kontrola je jedním z nejběžnějších sociologických pojmů. Vztahuje se k různým prostředkům, které společnost používá, aby udržela na uzdě své neposlušné členy. Bez sociální kontroly nemůže existovat žádná společnost. Dokonce i malá skupina lidí, která se schází jen příležitostně, musí vyvinout své kontrolní mechanismy, nemá-li se brzy rozpadnout. Rozumí se samo sebou, že instrumentář sociální kontroly se od jedné sociální situace ke druhé značně mění. Opozice proti podnikové linii může končit tím, co personální šéf nazývá posledním rozhovorem, a neposlušnost v zločinecké bandě zase poslední jízdou v autě. Metody kontroly se mění podle účelu a charakteru

příslušné skupiny. V každém případě je funkcí kontrolního mechanismu vyloučit nežádoucí osoby a „povzbudit ostatní“ (jak to klasicky vyjádřil král Henri Christophe na Haiti, když dal popravit každého desátého muže z oddílu na nucených pracích).

Nejzášším a bezpochyby i nejstarším prostředkem sociální kontroly je fyzické násilí. Stále je hlavním prostředkem v divoké společnosti dětí. Ale i v kulturně fungujících společnostech moderních demokracií je násilí posledním argumentem. Žádný stát nemůže existovat bez policie nebo nějakého jejího ekvivalentu v podobě ozbrojených sil. Toto krajní násilí nemusí být použito často. Mohou mu předcházet nescetná opatření na způsob výstrahy nebo důtky. Jestliže se však všechny výstrahy minou účinkem, pak i v tak malicherné záležitosti, jako je zaplacení dopravní pokuty, dojde na poslední řešení a přede dveřmi se objeví dvojice policistů s pouty a zeleným antonem. I umírněný a zdvořilý policista, který uložil původní pokutu, pravděpodobně nosí pistoli – pro všechny případy. A dokonce i v Anglii, kde za normálních okolností policista zbraň nemá, v případě nutnosti bude ozbrojen.

V západních demokraciích s jejich ideologickým důrazem na dobrovolný souhlas s veřejně přijímanými zákony se tato stálá přítomnost oficiálního násilí podceňuje. Tím spíše je důležité vzít ho na vědomí. Násilí je prapůvodní základ každého politického řádu. Zdravý rozum to ví a tento pocit může být v pozadí rozšířeného odporu veřejnosti ke zrušení trestu smrti v trestním právu (ačkoliv tento odpor pravděpodobně spočívá ve stejné míře v hlouposti, pověře a vrozené bestiálnosti, kteréžto vlastnosti s většinou svých spoluobčanů sdílejí i právníci). Tvrzení, že politický řád je vposledku založen na násilí, je ale stejně pravdivé i o státech, které trest smrti zrušily. V Connecticutu, kde ústřední trestní instituci (k jejich upřímně vyjadřovanému uspokojení) zdobí elektrické křeslo, je za určitých okolností státním jednotkám jízdni policie dovoleno používat zbraně. Podobnou možnost však mají i jejich kolegové z Rhode Islandu, kde se policejní a vězeňské úřady bez tohoto zařízení obejdou. Je nasnadě, že v zemích s méně demokratickou a humanitní

ideologií se prostředky násilí ukazují – a používají – s mnohem menší zdrženlivostí.

Protože neustálé uplatňování násilí by bylo nepraktické a také neefektivní, spoléhají se oficiální orgány sociální kontroly převážně na zastrašující vliv obecně známé možnosti prostředky násilí použít. Z nejruznějších důvodů je spoléhání se na odstrašující účinek oprávněné v každé společnosti, která není na pokraji katastrofálního rozpadu (řekněme revoluce, vojenské porážky nebo přírodní pohromy). Nejdůležitějším důvodem pro to je fakt, že i v diktátorských a teroristických státech má režim tendenci získat si souhlas nebo dokonce přijatelnost prostým během času. Není zde namístě pouštět se do sociálně-psychologické dynamiky tohoto faktu. V demokratických společnostech existuje u většiny lidí alespoň tendence sdílet hodnoty, v jejichž zájmu se prostředky násilí používají (to neznamená, že tyto hodnoty musí být ušlechtilé – například většina bělochů v některých městech na Jihu možná dává přednost použití násilí, jak je vykonávají policejní orgány, jen aby podpořili segregaci, ale přesto je výsledkem to, že použití násilných prostředků schvaluje většina populace). V každé fungující společnosti je násilí používáno ekonomicky a jako poslední východisko s tím, že pro každodenní výkon sociální kontroly je pouhá hrozba tímto krajním řešením dostatečná. Pro naše záměry v této argumentaci je nutno podtrhnout tu nejdůležitější věc, že skoro všichni lidé žijí v sociálních situacích, v nichž – pokud všechny ostatní prostředky donucení selžou – může být proti nim oficiálně a legálně použito násilí.

Chápeme-li takto roli násilí v sociální kontrole, vychází najevo, že po většinu času a pro většinu lidí jsou důležitější, abychom tak řekli, předposlední prostředky nátlaku. Zatímco existuje určitá nenápaditá shoda ohledně metod zastrašování vymyšlených právníky a policisty, v inventáři nenásilných prostředků sociální kontroly se projevuje velká rozmanitost a někdy i představitost. Hned za politické a právní formy kontroly bychom snad mohli zařadit ekonomický nátlak. Málo prostředků donucení je tak účinných jako ty, které ohrožují něčí živo-

bytí nebo zisk. V naší společnosti je tato hrozba jako prostředek sociální kontroly s úspěchem používána jak ze strany vedení podniků, tak ze strany pracovní síly. Ekonomické prostředky kontroly jsou však právě tak účinné i mimo vlastní ekonomické instituce. Stejně účinně uplatňují ekonomické sankce univerzity a církve, když chtějí svým zaměstnancům zabránit v deviantním chování, o němž příslušné autority prohlašují, že překračuje hranice přípustného. Farář nemusí vidět v tom, že svádí svého varhaníka, nic protizákonného, avšak hrozba, že bude zbaven výkonu svého povolání, může být mnohem účinnější kontrolou nad tímto pokusem než možnost uvěznění. Farář by zajisté neporušil žádný zákon, ani když by ke spornému problému vyslovil svůj názor, že církevní byrokracie by raději měla mlčet, ale možnost, že stráví zbytek života na velmi málo placené venkovské farnosti, je velmi přesvědčivým argumentem. Takové argumenty jsou přirozeně používány mnohem otevřeněji ve vlastních ekonomických institucích, ale využívání ekonomických sankcí v církvích nebo na univerzitách se v konečném důsledku příliš neliší od toho, co známe ze světa byznysu.

Vůči aktuálním nebo potencionálním projevům deviantního chování se neustále uplatňují velmi mocné a současně velmi jemné mechanismy kontroly tam, kde lidé žijí nebo pracují v kompaktních skupinách, v nichž se osobně znají a s nimiž jsou spojeni pocitem osobní loajality (sociologové tento typ skupin nazývají primární skupiny). Jsou to mechanismy přesvědčování, výsměchu, pomluv a potupy. Bylo zjištěno, že ve skupinových diskusích, které probíhají po určité období, jednotlivci modifikují názory, které původně zastávali, aby se přizpůsobili skupinové normě, která odpovídá jakémusi aritmetickému průměru všech názorů zastoupených ve skupině. Kde tato norma leží, závisí zjevně na složení skupiny. Když například máme skupinu dvacet kanibalů, kteří diskutují o kanibalismu s jedním ne-kanibalem, je naděje, že nakonec dojde k pochopení jejich stanoviska a že s několika výhradami (týkajícími se, dejme tomu, konzumace blízkých příbuzných), aby si zachoval tvář, přejde úplně k názoru větší

ny. Probíhá-li však skupinová diskuse mezi deseti kanibaly, kteří považují lidské maso starší šedesáti let za příliš tuhé pro mlsný jazyček, a deseti jinými kanibaly, kteří vybíravě určují hranici na padesáti, je naděje, že se celá skupina nakonec shodne na pětadesáti jako na věku, který odděluje oběd od zbytků, když dojde ke třídění zajatců. Takové jsou divy skupinové dynamiky. V základě tohoto zjevně nevyhnutelného tlaku ke konsenzu pravděpodobně leží hluboká lidská touha po uznání, ať už jde o uznání v jakékoli skupině. S touto touhou jde velmi účinně manipulovat, jak je dobře známo od skupinových terapeutů, demagogů a jiných odborníků v oboru vytváření konsenzu.

V primárních skupinách jakéhokoli typu jsou účinnými nástroji sociální kontroly výsměch a pomluvy. Výsměchu používají četné společnosti i jako jednoho z hlavních nástrojů ukázkování dětí – dítě se přizpůsobuje ne ze strachu před trestem, ale aby se mu nevysmáli. V samotné naší širší kultuře byl tento typ „žertování“ jedním z nejdůležitějších disciplinárních opatření mezi jižanskými černochoy. Většina lidí zažila mrazivý strach z toho, aby se v nějaké sociální situaci nezesměšnila. Pomluva, protože sotva kdy vyžaduje nějaké rozpracování, je zvláště účinná v malých společenstvích, kde většina lidí žije do velké míry na očích a pod dozorem svých sousedů. V takových společenstvích je pomluva jedním ze základních komunikačních kanálů podstatných pro udržení sociálního tkaniva. S výsměchem i s pomluvou může uvědoměle manipulovat každá inteligentní osoba, která má přístup k síti, v níž jsou přenášeny.

Konečně, jeden z nejničivějších prostředků trestu, který má k dispozici nějaké lidské společenství, je podrobení svého člena systematické potupě a ostrakismu. Jak můžeme nahlédnout, představuje to – poněkud paradoxně – oblíbený kontrolní mechanismus skupin, které se z principu staví proti použití násilí. Příkladem tu může být „vyhýbání se“ praktikované u menonitů. Jednotlivci, který poruší jedno ze základních tabu skupiny (například se sexuálně zaplete s někým zvenčí), se vyhýbají. Ačkoli je mu dovoleno pokračovat v práci a dále žít

v komunitě, žádná jednotlivá osoba s ním nepromluví. Je těžké si přestavit krutější trest. Ale takové jsou divy pacifismu.

Měli bychom podtrhnout ještě jeden aspekt sociální kontroly, totiž fakt, že je často založena na podvodných tvrzeních. Později se dostaneme dále až obecnému významu podvodu v sociologickém porozumění lidskému životu; zde chceme prostě zdůraznit, že koncepce sociální kontroly je neúplná, a tedy zavádějící, nebere-li tento prvek v úvahu. Malý chlapec může mít nemalou kontrolu nad skupinou svých vrstevníků díky tomu, že má velkého bratra, který může být zavolán, nastane-li potřeba, aby zbil případné protivníky. Když takový bratr chybí, je možné si jej vymyslet. Bude pak otázkou, zda má malý hoch takový talent pro práci s veřejností, aby se mu podařilo převést svůj výmysl do skutečné kontroly. V každém případě je to jistě možné. Tytéž možnosti podvodu nabízejí všechny zde uvedené formy sociální kontroly. A to je také důvod, proč inteligence má určitou hodnotu pro přežití i v souboji s brutalitou, zlobou a materiálními zdroji. K tomuto bodu se vrátíme později.

Člověka si tedy můžeme představit ve středu (tj. v bodě maximálního tlaku) řady koncentrických kruhů, z nichž každý představuje nějaký systém sociální kontroly. Vnější kruh může dobře představovat právní a politický systém, v němž člověk chtě nechtě žije. Tento systém člověka naprosto proti jeho vůli zdaňuje, odvádí do armády, podřizuje ho bezpočtu zákonů a předpisů, když je to nutné, vsadí ho do vězení a nakonec ho může i zabít. Nemusíme být pravicovými republikány, abychom byli znepokojeni touto neustále vrůstající expanzí mocenských systémů do každé představitelné oblasti života. Vůbec by nám neuškodilo trochu se v praxi politicko-právního systému pocvičit a třeba v rozmezí jednoho týdne si zaznamenávat všechny příležitosti, včetně poplatků a daní, při nichž se musíme s požadavky tohoto systému vyrovnávat. Takové cvičení by mohlo být ukončeno sečtením celkové pokuty a délky vězení, k nimž by mohla vést naše neposlušnost. Útěchou, kterou bychom mimochodem z tohoto cvičení získali, by bylo vědomí, že instituce, které

plnění zákonů vynucují, jsou obvykle prohnilé a mají jen omezenou účinnost.

Jiný systém sociální kontroly, který vyvíjí tlak na osamělou postavu ve středu, je systém morálky, zvyků a obyčejů. V tomto systému jsou právními sankcemi podepřeny jen ty jeho aspekty, které se (oficiálním institucím) zdají být nejnütnější. To však neznamená, že se můžeme bez obav chovat nemorálně, výstředně nebo nevychovaně. V tom okamžiku začnou působit všechny ostatní nástroje sociální kontroly. Je-li člověk nemorální, je potrestán ztrátou zaměstnání, jeho výstřednost končí ztrátou naděje najít si jiné, kvůli špatnému chování nebývá zván a trpěn ve skupinách, které mají svou představu o dobrých způsobech a váží si jich. Nezaměstnanost a osamělost mohou být sice menším trestem ve srovnání s policejním zásahem a jeho následky, ale lidem, kteří jsou takto trestáni, se to tak vůbec nemusí jevit. Extrémní otevřený odpor vůči mravům naší konkrétní společnosti, která má velmi propracované kontrolní mechanismy, může mít ještě jiné následky – člověk je s obecným souhlasem označen za „nemocného“.

Osvícené byrokratické vedení (jako je například v některých protestantských denominacích) již nehrozí svým deviantním zaměstnancům vyhazovem na ulici, ale místo toho je nutí, aby se podrobili léčbě u konzultujících psychiatrů. Tímto způsobem je deviantní jedinec (tj. člověk, který nevyhovuje kritériím normálnosti, která stanoví vedení nebo jeho biskup) stále ohrožen nezaměstnaností a ztrátou svých sociálních svazků, ale navíc je také stigmatizován jako ten, kdo snadno může úplně vypadnout z okruhu svéprávných lidí, pokud nepodá důkaz výčitek svědomí („náhledu“) a rezignace („výsledků léčby“). Kontrolní aparát společnosti jako celku a zvláště těch částí, kde nemohou být uplatněny sankce politicko-právního systému, je tak významně posilován nesčetnými „konzultačními“, „poradenskými“ a „terapeutickými“ programy, které jsou rozvíjeny v mnoha sektorech dnešního institucionálního života.

Vedle těchto široce koncipovaných nátlakových systémů, v nichž žije každý člověk spolu s ohromným počtem dalších kontrolovaných

spoluobčanů, jsou zde ještě jiné, méně rozsáhlé kruhy sociální kontroly, jíž je jednotlivec podroben. Zaměstnání, které si zvolí (a často ještě více zaměstnání, v kterém náhodou skončí), nevyhnutelně podřizuje jednotlivce rozmanitým, obvykle velmi přísným druhům kontroly. Formálně ho kontrolují živnostenské úřady, profesní organizace a odbory – a k tomu všemu musí samozřejmě splňovat formální požadavky kladené jeho konkrétním zaměstnavatelem. Stejně důležitá je neformální kontrola ze strany kolegů a spolupracovníků. Tento problém zde opět není třeba příliš rozvádět. Čtenář si jistě doplní své vlastní příklady – lékaře, který se zasazuje o to, aby lékařská péče byla hrazena jen z programu všeobecného zdravotního pojištění, majitele pohřebního ústavu, který inzeruje levné pohřby, průmyslového inženýra, který nechce ve svých návrzích počítat s morálním zastaráváním výrobků, faráře, který tvrdí, že ho nezajímá počet členů jeho církve (nebo spíše faráře, který podle toho jedná, neboť něco podobného říkají skoro všichni), státního úředníka, který důsledně vydává méně než stanoví rozpočet, dělníka u montážní linky, který překračuje normy, jež považují jeho kolegové za přijatelné, atd. V těchto případech jsou samozřejmě nejúčinnější a ke slovu přicházejí nejčastěji ekonomické sankce – lékař zjistí, že je mu zamčen přístup do všech pro něj dosažitelných nemocnic, majitel pohřebního ústavu může být vyloučen ze své profesní organizace pro „neetické chování“, inženýr se možná bude muset dobrovolně přihlásit do Mírových sborů a stejně tak i kněz nebo úředník (řekněme na Novou Guineu, kde dosud výrobky plánovaně nezastarávají, kde jsou jen nepočetní křesťané a kde je vládní mašinerie natolik malá, aby byla relativně racionální). Dělník u montážní linky může shledat, že všechny vadné části strojního zařízení celé továrny se vyskytují právě na jeho pracovišti. Avšak sankce sociálního vyloučení, pohrdání nebo výsměchu mohou být téměř stejně neúnosné. Každá profesní role ve společnosti i při velmi podřadné práci s sebou nese kodex chování, kterému se dá jen velmi

obtížně vzepřít. Pro kariéru v zaměstnání je dodržování tohoto kodexu normálně stejně podstatné jako odborná kvalifikace nebo výcvik.

Sociální kontrola v pracovním systému je tak důležitá proto, že zaměstnání rozhoduje o tom, co člověk může dělat ve větší části svého zbývajícího života – k jakým dobrovolným sdružením se bude moci připojit, kdo budou jeho přátelé, kde bude moci bydlet. Avšak zcela bez ohledu na tlaky zaměstnání, i z jiných druhů sociální angažovanosti člověka vyplývají kontrolní systémy, z nichž mnohé jsou méně neúprosné než kontrolní systém v zaměstnání, ale některé ho ještě předčí. Kodexy, které řídí přijímání a členství v mnoha klubech a zájmových organizacích, jsou stejně přísné jako ty, které rozhodují, kdo se může stát vedoucím pracovníkem u IBM (někdy, naštěstí pro trápeného kandidáta, mohou být požadavky na něj kladené v obou případech opravdu naprosto stejné). V méně exkluzivních sdruženích mohou být pravidla volnější a jen zřídka se stává, že je z nich nějaký člen vyloučen, ale pro zatvrzelého nonkonformistu vůči místním zvyklostem se může stát život tak skrz naskrz nepřijemný, že další setrvání v nich je lidsky neúnosné. Položky takového nepsaného kodexu budou samozřejmě značně proměnlivé. Může k nim patřit způsob oblékání, jazyk, estetický vkus, politické a náboženské přesvědčení nebo prostě chování u stolu. Ve všech těchto případech se však vytvářejí kruhy kontroly, které fakticky vymezují rozsah možností jednání v konkrétní situaci.

Kontrolní systém vytváří nakonec i lidská skupina, v níž se odehrává takzvaný soukromý život, tj. kruh rodiny a osobních přátel. Bylo by velkou chybou předpokládat, že tento systém je nutně ze všech nejslabší jen proto, že nemá formální prostředky nátlaku, které jsou vlastní jiným kontrolním systémům. Právě v tomto okruhu navazuje obvykle jednotlivce své nejdůležitější sociální svazky. Nesouhlas, ztráta prestiže, výsměch nebo pohrdání mají v této intimní skupině mnohem větší psychologickou závažnost než stejné reakce, s nimiž by se člověk setkal jinde. Dojde-li šéf ke konečnému závěru, že zaměstnanec je bezcenná nula, může to pro něj znamenat ekonomickou katas-

trofu, ale psychologický účinek takového soudu je nesrovnatelně ničivější, když zjistí, že ke stejnému závěru dospěla jeho žena. Tlaky tohoto nejintimnějšího kontrolního systému se navíc mohou uplatnit v době, kdy je na ně člověk nejméně připraven. V zaměstnání má obvykle lepší podmínky než doma k tomu, aby se připravil, byl na pozoru a něco předstíral. V Americe je tento kontrolní systém v současné době účinně posilován tzv. „familismem“, tj. souborem hodnot, které silně prosazují pojetí domova jako útočiště před napětími vnějšího světa a jako místo osobního naplnění. Člověk, který je alespoň relativně psychicky připraven bojovat ve své kanceláři, není ochoten udělat téměř nic, aby zachoval nejistou harmonii svého rodinného života. Poslední, ne však nejmenší důvod, proč sociální kontrola v „intimní sféře“, jak tuto oblast nazývají němečtí sociologové, má na člověka zvlášť silný dopad, spočívá ve stejných faktorech, které ji v životě jedince vytvořily. Člověk si vybírá manželku a dobré přátele v aktech, které znamenají jeho podstatné sebeurčení. Jeho nejintimnější vztahy jsou ty, jež potvrzují nejdůležitější prvky představy, kterou o sobě chová. A tak riskovat desintegraci těchto vztahů znamená riskovat úplnou ztrátu sebe sama. Není pak divu, že se mnozí despotičtí úředníci bez okolků podřizují své ženě a hrbí se před pozvednutým obočím svých přátel.

Vrátíme-li se ještě jednou k obrazu jednotlivce umístěného ve středu řady koncentrických kruhů, z nichž každý představuje nějaký systém sociální kontroly, můžeme už poněkud lépe pochopit, že umístění člověka ve společnosti znamená určení jeho místa s ohledem na mnohé donucující a omezující síly. Pokud někoho, když si postupně vybaví všechny ty lidi – od výběřčího daní až po svou tchýni, kterým bude muset vyhovět, napadne myšlenka, že všichni ostatní ze společnosti mu sedí na zádech, bylo by lépe, kdyby tuto myšlenku neodmítl jako pouhou chvilkovou neurotickou poruchu. Sociolog ho v každém případě v takové koncepci podpoří bez ohledu na to, že jiní rádcové mu mohou doporučit, aby se takové představy rychle zbavil.

Jinou důležitou oblastí sociologické analýzy, která může sloužit k vysvětlení plného významu místa člověka ve společnosti, je oblast sociální stratifikace. Pojem stratifikace odkazuje k faktu, že každá společnost se skládá z úrovní, které se k sobě vztahují jako navzájem nadřazené a podřazené, pokud jde o moc, privilegia a prestiž. Jednodušeji řečeno, stratifikace znamená, že každá společnost má nějaký systém rozvrstvení. Některá vrstva zaujímá místo vyšší, některá nižší. Jejich souhrn tvoří stratifikační systém každé konkrétní společnosti.

Stratifikační teorie je jednou z nejsložitějších oblastí sociologického myšlení a podávat zde nějaký úvod k ní by zcela vybočovalo z našeho kontextu. Postačí říci, že společnosti se značně liší v kritériích, podle nichž jsou jednotlivci přidělováni do různých úrovní, a že v jedné společnosti mohou existovat různé stratifikační systémy užívající zcela odlišných kritérií umístění. O postavení jednotlivce ve stratifikačním schématu tradiční hinduistické kastovní společnosti zjevně rozhodují velmi odlišné faktory než ty, které určují jeho postavení v moderní západní společnosti. A tři základní výhody sociálního postavení – moc, privilegia a prestiž – se často nepřekrývají, nýbrž existují vedle sebe v odlišných stratifikačních systémech. V naší společnosti vede bohatství často k politické moci, ale není tomu tak nutně. Existují také mocní lidé, kteří příliš bohatí nejsou. Prestiž zase může souviset s činnostmi, které nemají žádný vztah k ekonomickému a politickému postavení. Než přejdeme ke zkoumání způsobu, jakým sociální umístění odráží stratifikační systém s jeho enormním vlivem na celý život člověka, měly by nás tyto poznámky varovat před ukvapenými úsudky.

Nejdůležitějším typem stratifikace v současné západní společnosti je třídní systém. Pojem třídy byl podobně jako většina pojmů stratifikační teorie definován různě. Pro naše účely postačí, budeme-li chápat třídní rozdělení jako typ stratifikace, v němž je obecné postavení jednotlivce ve společnosti v zásadě určováno ekonomickými kritérii. Ve společnosti s tímto typem stratifikace je postavení, kterého člověk

dosáhl, obvykle důležitější než postavení, do kterého se narodil (ačkoli většina lidí uznává, že původ značně ovlivňuje i dosažené výsledky). Třídní společnost je také společností, pro níž je charakteristický vysoký stupeň sociální mobility. To znamená, že sociální pozice nejsou jednou provždy pevně dány, že je mnozí lidé mění v průběhu života za lepší nebo horší, a tedy že žádná pozice se nezdá zcela jistá. To má ten důsledek, že obrovskou důležitost získaly symbolické doplňky vyjadřující tu či onu pozici. Člověk neustále pomocí různých symbolů (jako jsou materiální předměty, styl chování, vkus a řeč, typy sdružování, a dokonce i názory, které přijímá za vlastní) ukazuje světu, kam až dospěl. Sociologové to nazývají symbolizací statusu a stratifikační studie věnovaly tomuto jevu značnou pozornost.

Max Weber definoval třídu vzhledem k zdůvodněným životním vyhlídkám člověka. Jinak řečeno, třídní postavení jednotlivce mu dává určitou pravděpodobnost nebo životní naději, pokud jde o to, jaký další osud ho ve společnosti očekává. Každý jistě uzná, že v přísně ekonomickém smyslu tomu tak je. Člověk z vyšší střední třídy, řekněme ve věku pětadvaceti let, má mnohem větší naději, že bude za deset let vlastnit dům na předměstí, dva vozy a víkendovou chatu na pobřeží, než jeho vrstevník z nižší střední třídy. To neznamena, že ten nemá vůbec žádnou naději domoci se těchto věcí, nýbrž prostě jen to, že se bude muset činit v podmínkách statistického znevýhodnění. To může sotva někoho překvapit, protože třída byla už na začátku definovaná ekonomicky a při normálním ekonomickém vývoji je celkem jisté, že ti, kdo něco mají, budou mít ještě víc. Třída však determinuje životní vyhlídky i takovými způsoby, které dalece přesahují oblast ekonomiky ve vlastním smyslu slova. Třídní postavení člověka určuje rozsah vzdělání, které se pravděpodobně dostane jeho dětem. Určuje úroveň zdravotní péče, kterou požívá on i jeho rodina, a tedy i životní vyhlídky – životní naděje v doslovném smyslu. Vyšší třídy v americké společnosti se lépe stravují, lépe bydlí, mají lepší vzdělání a žijí déle než jejich méně šťastní spoluobčané. Tyto postřehy mohou být banální, ale nabývají na působnosti, když se podíváme na

statistickou korelaci mezi množstvím peněz, které někdo ročně vydělává, a pravděpodobným počtem let, kdy to bude moci ještě na této zemi dělat. Avšak význam místa v třídním systému jde dokonce ještě dále.

Různé třídy v naší společnosti žijí různě nejen kvantitativně, ale také různě kvalitním životním stylem. Sociolog, který za něco stojí, může, dostane-li dva základní ukazatele třídní příslušnosti nějakého člověka, jako jsou příjem a zaměstnání, o dotyčném sestavit dlouhý seznam předpovědí, i když žádné další informace už mít nebude. Jako všechny sociologické předpovědi budou i ony mít statistický charakter. Budou to pravděpodobnostní tvrzení počítající s možností omylu. Nicméně mohou být pronesena s velkou dávkou jistoty. Bude-li mít sociolog o konkrétním jednotlivci tyto dvě informace, bude s to udělat soudný odhad o části města, v níž ten člověk žije, stejně jako o velikosti a stylu jeho domu. Bude také s to podat obecný popis vnitřní výzdoby domu a odhadnout typy obrazů na stěnách a knih a časopisů, které se pravděpodobně nacházejí na policích v obývacím pokoji. Odhadne navíc i to, jaký druh hudby dotyčný člověk rád poslouchá a zda ji poslouchá na koncertech, z gramofonu nebo z rádia. Může však jít ještě dál a předpovědět, do kterých zájmových sdružení vstoupil a k jaké církvi patří. Může odhadnout jeho slovník, stanovit některá přibližná pravidla jeho syntaxe a jiné způsoby užívání jazyka. Může určit jeho politické sympatie a jeho postoj k řadě veřejných záležitostí. Může předpovědět i počet dětí, které předmět jeho analýzy zplodil, a zda sexuální styky se svou ženou provozuje při rozsvíceném světle či potmě. Bude schopen formulovat určitá pravděpodobnostní tvrzení ohledně jeho onemocnění některými tělesnými nebo duševními chorobami. Bude moci, jak jsme si již řekli, zařadit jej do pojistně statistické tabulky vyhlídek na dožití. A kdyby se náš sociolog nakonec rozhodl ověřit všechny tyto odhady a požádal dotyčného člověka o rozhovor, může stanovit, jak velká je šance, že ten takový rozhovor odmítne.

Mnohé z prvků, o nichž jsme se právě zmiňovali, jsou v každém třídním prostředí vynucovány vnější kontrolou. Například vedoucí

pracovník nějaké korporace, který má „špatnou“ adresu a „špatnou“ ženu, může být vystaven značnému tlaku, aby obojí změnil. Člověku z dělnické třídy, který si přeje vstoupit do církve vyšší střední třídy, může být dáno jasně na srozuměnou, že „kdekoli jinde by byl šťastnější“. Nebo dítě z nižší střední třídy, které našlo zalíbení v komorní hudbě, bude muset čelit silnému tlaku, aby napravilo tuto úchytku v hudebních zájmech v souladu s tím, jaká hudba baví jeho rodinu a přátele. V mnoha těchto případech však není uplatnění vnější kontroly vůbec nutné, protože pravděpodobnost, že dojde k odchylce, je skutečně velmi malá. Mnozí muži, kterým se nabízí kariéra vedoucího pracovníka, si berou „správný“ typ ženy (který David Riesman nazývá „dodávkovým typem“) téměř instinktivně a většina dětí z nižší střední třídy má hned zkraje svůj hudební vkus zformován tak, že jsou vůči svodům komorní hudby poměrně imunní. Každé třídní prostředí formuje už od narození osobnost svých příslušníků nesčetnými vlivy a vede je – podle okolností – k vystudování soukromé střední školy nebo do nápravného zařízení. Mechanismus sociální kontroly se spouští, teprve když tyto formativní vlivy při dosahování svých cílů nějak selhávají. Pokoušíme-li se pochopit závažnost třídní příslušnosti, nezkoumáme jen jeden aspekt sociální kontroly, ale začínáme také v hrubých obrysech chápat způsob, jímž společnost proniká do našeho vědomí. Touto věcí se budeme dále zabývat v příští kapitole.

V této souvislosti by mělo být zdůrazněno, že záměrem výše uvedených poznámek o třídě v žádném případě neměla být rozhořčená obžaloba naší společnosti. Existují jistě i takové aspekty třídních rozdílů, jako je třídní diskriminace ve vzdělání nebo nerovnost ve zdravotní péči, které mohou být zmírněny určitým druhem sociálního inženýrství. Avšak ani sebevětší rozsah plánovaných zásahů do sociálního života nezmění základní fakt, že odlišná sociální prostředí vyvíjejí odlišné tlaky na lidi, kteří v nich žijí, nebo že některé z těchto tlaků napomáhají k úspěchu, jak je definován v té které společnosti, více než jiné. Můžeme se oprávněně domnívat, že některé základní rysy třídního systému, o nichž jsme právě hovořili, najdeme ve všech

průmyslových nebo rozvíjejících se společnostech, včetně těch, v nichž se ustavily socialistické režimy, které ve své oficiální ideologii existenci tříd popírají. Jestliže má zařazení do jedné sociální vrstvy oproti jiné tak dalekosáhlé důsledky v tak „otevřené“ společnosti, jako je naše, je snadné nahlédnout, jaké důsledky má v mnohem „uzavřenějších“ systémech. Ještě jednou se zde odvoláme na Lernerovu poučnou analýzu tradičních společností Středního východu, kde sociální zařazení pevně určuje osobní identitu a vyhlídky člověka (dokonce i v jeho fantazii) v míře, která je pro většinu dnešních západních lidí stěží pochopitelná. A přece se ani evropské společnosti před průmyslovou revolucí tak moc nelišily, pokud jde o větší část jejich sociálního rozvrstvení, od Lernerova tradicionalistického modelu. V takových společnostech může být celková existence člověka obhlédnuta jediným pohledem na jeho sociální pozici, tak jako jeden letný pohled na Indovo čelo na něm odhalí znamení jeho kasty.

Avšak i v naší vlastní společnosti jsou nad třídním systémem jakoby navrstveny další systémy stratifikace, které jsou mnohem rigidnější, a proto mnohem více determinující celý život člověka. V americké společnosti je nápadným příkladem takového systému rozvrstvení podle rasového původu, které většina sociologů považuje za typ systému kastovního. V takovém systému je základní sociální pozice člověka (tj. přidělení do kastovní skupiny) pevně dána už od jeho narození. V průběhu svého života nemá ani teoreticky možnost tuto pozici nějak změnit. Může zbohatnout, jak chce, ale stále zůstane negrem. Nebo může klesnout, pokud jde o morálku společnosti, až na dno, ale bude stále běloch. Jednotlivec narozený v kastě v ní musí prožít celý svůj život se všemi omezeními pro své chování, které z toho vyplývají. V prvé řadě musí v rámci své kasty uzavřít sňatek a zplodit své potomky. Ve skutečnosti, alespoň v našem rasovém systému, existují určité možnosti „úniku“ – zejména zvyk černochů se světlou kůží „proplouvat“ jako běloši. Tyto možnosti však mění jen nepatrně celkovou působnost systému.

Tyto skličující fakty amerického rasového systému jsou příliš dobře známy, a nemusíme je zde tedy dále rozvádět. Je jasné, že sociální

zařazení jednotlivce jako negra (samozřejmě více na Jihu než na Severu, ale ne s tak výraznými rozdíly mezi těmito dvěma oblastmi, jak si to licoměrní běloši ze Severu obvykle namlouvají) s sebou nese daleko užší vymezení existenčních možností, než je tomu u třídy. Možnosti třídní mobility jsou vlastně nejvýrazněji determinovány rasovým původem, protože některá z nejkřiklavějších rasových znevýhodnění mají ekonomický charakter. Tak jsou chování člověka, jeho myšlenky a psychická identita utvářeny rasou obvykle v daleko větší míře než jeho třídním původem.

Tísňovou sílu tohoto zařazení můžeme vidět v její nejčistší podobě (chtělo by se dokonce říci v jakési chemicky čisté formě, lze-li takovou charakteristiku použít pro tak odporný jev) v rasové etiketě tradiční jižní společnosti, v níž byl každý jednotlivý případ interakce mezi členy dvou kast regulován stylizovaným rituálem, který byl pečlivě vystaven tak, aby vzdával čest jedné straně a ponižoval druhou. Při nejnepatrnějším odchýlení od tohoto rituálu hrozil černochovi fyzický trest a běloch se vystavoval krajnímu pohrdání. Rasa určovala v nekonečně větší míře než cokoli jiného, kde může člověk žít a s kým se může stýkat. Rozhodovala o tom, v jakém tvaru má užívat slova, z čeho si tropit žerty, a pronikala dokonce i do snů o spáse. V takovém systému se stratifikační kritéria stávala metafyzickou posedlostí – jako v případě jižanské urozené dámy, která vyjádřila přesvědčení, že její kuchařka se jistě dostala do nebe pro barevné.

V sociologii je běžně užívaným pojmem takzvaná „definice situace“, který poprvé zavedl americký sociolog W. I. Thomas. Znamená, že sociální situace je taková, jak ji definovali její účastníci. Jinými slovy, pro sociologovy účely je skutečnost věcí definice. To je důvod, proč sociolog musí vážně analyzovat mnohé stránky lidského chování, které jsou samy o sobě absurdní a klamně. V našem příkladě rasového systému může biolog nebo fyzický antropolog zaujmout jeden pohled na rasistické přesvědčení bílých Jižanů a prohlásit, že toto přesvědčení je naprosto mylné. Může je pak odmítnout jako pouhou další mytologii vytvořenou lidskou nevědomostí a zlou vůlí, sebrat

své věci a jít domů. Úkol sociologa však v tomto bodě teprve začíná. Vůbec mu nepomůže, když odmítne jižanskou rasistickou ideologii jako vědeckou slabomyslnost, protože mnohé sociální situace jsou účinně kontrolovány právě prostřednictvím definicí slabomyslných lidí. Slabomyslnost, která definuje situaci, je pak částí materiálu sociologické analýzy. Sociologovo operacionální chápání „reality“ je tak poněkud svérázné, ale k tomuto problému se ještě dostaneme. Pro tuto chvíli je důležité pouze zdůraznit, že neúprosná kontrola spojená se sociálním zařazením, která předurčuje naše životy, nezmizí s demaskováním představ, na nichž tato kontrola spočívá.

Ale to není vše. Není dosti na tom, že jsou naše životy podřízeny hlouposti našich současníků, jsou také ovládány pošetilostí těch, kdo zemřeli před generacemi. Každá z těchto pošetilostí navíc s každým desetiletím, které uplynulo od jejího původního rozšíření, získává na věrohodnosti a účtě. Jak to zdůraznil Alfred Schütz, každá sociální situace, v níž se nacházíme, je nejen definována našimi současníky, ale i předurčena našimi předchůdci. A protože se nemůžeme vrátit do minulosti a hovořit se svými předky, je obvykle mnohem obtížnější zbavit se jejich špatně pojatých konstrukcí než těch, které vznikly během našeho života. Tento fakt vystihuje Fontenellův aforismus, že mrtví jsou mnohem mocnější než živí.

To je důležité vzít v úvahu, protože se ukazuje, že i v mnoha oblastech, kde nám společnost zdánlivě dovoluje určitou volbu, mocná ruka minulosti tuto volbu dále oklešťuje. Vraťme se například k epizodě, kterou jsme popsali v druhé kapitole – ke scéně, v níž se objímá párek milenců za měsíčního svitu. Představme si dále, že v tomto posezení při měsíčku padne rozhodnutí a je učiněna a přijata nabídka k sňatku. Víme už, že současná společnost klade na tuto volbu značná omezení: velmi ji usnadňuje dvojicím, které patří do stejných sociálně-ekonomických kategorií, ale klade těžké překážky do cesty těm, kdo stejný původ nemají. Je však rovněž jasné, že i kdyby „ti“, kdo ještě žijí, neučinili žádný vědomý pokus ovlivnit rozhodnutí účastníků tohoto konkrétního dramatu, „ti“, kdo již dávno zemřeli, napsali scénář té-

měř pro každý jejich pohyb. Představu, že sexuální přitažlivost může být přenesena do romantických emocí, nám vnutili sentimentální potulní pěvci, kteří dráždili představivost šlechtičen asi ve dvanáctém století. Myšlenka, že muž by měl vázat svůj sexuální pud stále a výlučně jen na jednu ženu, s níž sdílí lože, koupelnu a nudu tisíců pitomých snídaní, napadla misantropické teology ještě nějakou dobu před tím. A předpoklad, že iniciativa při zakládání tohoto báječného svazku by měla být v rukou muže, zatímco žena má graciálně podlehnout prudkému náporu jeho dvoření, sahá až daleko do prehistorických dob, kdy divocí bojovníci poprvé zaútočili na některou mírumilovnou matriarchální vísku a odvěkli pryč její ječící dcery do svých manželských chýší.

Zrovna tak jako všichni tito starodávní předkové určili základní rámeček, v němž se budou rozvíjet vášně dvou zamilovaných z našeho příkladu, byl předurčen, prefabrikován, chcete-li „fixován“ každý krok v jejich námluvách. Nejde jen o to, že podle obecných základních předpokladů, které byly zosnovány celá staletí před tím, než se protagonisté narodili, se mají zamilovat a vstoupit do monogamního manželství, v němž ona se vzdá jména a on své solventnosti, a tedy že láska musí být pěstována za každou cenu, jinak by se manželství zdálo všem zúčastněným neupřímné, a že stát a církev budou sledovat nově založenou domácnost s úzkostlivou pozorností. V sociálním rituálu je předepsán i každý krok v jejich námluvách, a navzdory určité volnosti pro improvizace, přílišná libovůle by pravděpodobně vedla k ohrožení celé operace. Tímto způsobem naše dvojice předvídatelně postupuje („přiměřenou rychlostí“, jak by to nazval právník) od návštěvy kina ke schůzkám v kostele a k vzájemnému představení v rodině, od držení se za ruce k předběžnému zkoumání svých počátečních názorů na to, co by měli ušetřit pro budoucnost, od plánování společného večera k plánování svého předměstského domu – a scéna při měsíčním svitu má v této formalizované posloupnosti své náležité místo. Žádný z nich tuto hru ani žádnou její část nevynalezl. Pouze se rozhodli, že budou tuto hru hrát spolu raději než s jinými možnými

partnery. A nemají ani velký výběr, pokud jde o to, co se bude dít po této nutné obřadné výměně otázky a odpovědi. Rodina, přátelé, duchovní, klenotníci a pojišťováci, květinářky a bytoví návrháři už zajistí, že zbytek hry se také bude hrát podle ustálených pravidel. Všichni tito strážci tradic vlastně ani nemuseli na protagonisty vyvíjet velký tlak, protože vyhlídky jejich sociálního světa se už dávno vepsali do jejich vlastních představ budoucnosti – chtějí přesně to, co od nich očekává společnost.

Je-li tomu tak ve většině intimních záležitostí naší existence, je snadné pochopit, že stejně je tomu v téměř všech sociálních situacích, s nimiž se ve svém životě setkáváme. Nejčastěji byla hra již „ustálena“ dlouho před tím, než jsme vešli na scénu. A většinou nám nezbyvá, než s větším či menším nadšením tuto hru hrát. Profesor předstupující před třídu, soudce vynášející rozsudek, kazatel balamutící shromáždění věřících, velitel seřazující své oddíly k bitvě – ti všichni se účastní činností, jejichž hranice byly už s velkou přesností předurčeny. A tyto hranice střeží impozantní systémy kontrol a sankcí.

Po těchto úvahách už můžeme fungování sociálních struktur porozumět do větší hloubky. Základem k takovému porozumění bude užitečný sociologický pojem „instituce“. Instituce se obvykle definuje jako typický komplex sociálních jednání. Například o zákonu, třídě, manželství nebo organizovaném náboženství můžeme říci, že vytvářejí instituce. Taková definice nám však ještě neříká, jakým způsobem se jednání vztahují k jednotlivcům, kteří se na instituci podílejí. Přesvědčivou odpověď na tuto otázku podal současný německý sociální vědec Arnold Gehlen. Gehlen pojímá instituci jako regulující mechanismus usměrňující lidské jednání stejným způsobem, jako instinkty usměrňují chování zvířat. Jinými slovy, instituce poskytují procedury, které lidské chování formují do vzorců a nutí je probíhat v kolejkách, které společnost považuje za žádoucí. Tento trik je proveden tak, že tyto koleje se jeví člověku jako jediná schůdná cesta.

Uvedme si příklad. Kočky není třeba učit, že mají chytat myši, takže musejí mít nějakou vrozenou výbavu (chcete-li instinkt), která

je k tomu nutí. Když kočka uvidí myš, pravděpodobně se v ní ozve něco, co ji nabádá: žer! žer! žer! Kočka si nevybrala právě to, že bude tomuto vnitřnímu hlasu poslušna. Prostě jen jedná podle zákona svého nejnítěrnějšího bytí a skáče po něšťastné myši (o které předpokládáme, že má vnitřní hlas, který ji stále opakuje: utíkej! utíkej! utíkej!). Podobně jako Luther ani kočka nemůže jednat jinak. A nyní se vraťme zpět ke dvojici, o jejíž námluvách jsme již hovořili s tak zjevným nedostatkem sympatií. Když náš mládenec poprvé spatřil dívku, která měla později vyvolat jeho jednání při měsíčku (nebo ne-li poprvé, pak o něco později), také zjistil, že naslouchá nějakému vnitřnímu hlasu, který pronáší jasný imperativ. A jeho následné chování prozrazuje, že ani on tomuto imperativu neodolal. Ne, tento imperativ *není* tím, na co čtenář asi právě pomyslel – není *tím* imperativem, který náš mladý muž sdílí jako vrozený s mladými kocoury, šimpanzi a krokodýly a který nás v tomto okamžiku nezajímá. Imperativ, o kterém je řeč, mu říká: ožeň se! ožeň se! ožeň se! Na rozdíl od jiných imperativů, s tímto se nenarodil. Byl mu vštípen společností a posilován nesčetnými tlaky rodinných tradic, morální výchovy, náboženství, masmédií a reklamy. Jinak řečeno, manželství není instinkt, ale instituce. Nicméně způsob, jakým usměrňuje chování do předurčených kanálů, je velmi podobný tomu, jak se to děje tam, kde vládne instinkty.

Toto vše bude zřejmé, pokusíme-li si představit, co by náš mladý muž dělal, kdyby institucionální imperativ neexistoval. Mohl by totiž udělat skoro nekonečně mnoho věcí. Mohl by mít s dívkou sexuální styk, opustit ji a nikdy už ji nevidět. Nebo by mohl počkat, až se jí narodí první dítě, a pak požádat jejího strýce z matčiny strany, aby je vychoval. Nebo by se mohl sejít se svými třemi kamarády a zeptat se jich, zdali by s ním nechtěli mít tu dívku jako společnou ženu. Nebo by ji mohl přijmout do svého harému k dalším třicetce ženám, které v něm již žijí. Jinak řečeno, jen se svým sexuálním pudem a zájmem o tuto konkrétní dívku by se ocitl v zcela v rozpacích, co dál udělat. I za předpokladu, že studoval antropologii a ví, že všechny

uvedené možnosti jsou v nějaké lidské kultuře normální, stále by se obtížně rozhodoval, co by bylo v tomto případě nejvhodnější. Teď vidíme, k čemu je mu dobrý institucionální imperativ. Chrání ho před takovými dilematy. Vylučuje všechny ostatní volby ve prospěch jedné, kterou mu společnost předurčila, a dokonce jiným možnostem zamezuje přístup do jeho vědomí. Doporučuje mu jedinou formuli – mít žádost rovná se milovat, a to se rovná oženit se. Vše, co musí nyní udělat, je učinit tyto pro něj předem připravené kroky. To mu může způsobit řadu obtíží, ty jsou však jiného řádu než obtíže, kterým musel čelit pravěký muž, když na mýtině prastaré džungle stanul před pravěkou ženou a musel s ní vyřešit schůdný modus vivendi. Jinými slovy, instituce manželství slouží k tomu, aby usměrňovala záměry našeho mladíka a přiměla ho chovat se podle typického vzorce. Institucionální struktura společnosti nám poskytuje typologii pro naše jednání. Jen velmi, velmi zřídka se ocitáme v situaci, kdy vymýšlíme nové typy, které se stanou vzorem, kterým se pak řídíme. Většinou máme maximálně na výběr mezi typem A a typem B, přičemž oba typy jsou pro nás apriorně předurčeny. Můžeme se rozhodnout být umělcem raději než podnikatelem. V každém případě se však setkáme se zcela přesným předurčením věcí, které nyní musíme udělat. Nemůžeme si tedy vymyslet ani svůj způsob života.

Měli bychom zdůraznit ještě jeden aspekt Gehlenova pojetí instituce, protože bude důležitý pro naši další argumentaci, totiž zdánlivou nevyhnutelnost jejího imperativu. Průměrný mladík v naší společnosti nejenže odmítá volbu mezi mnohoženstvím a monogamstvím, ale také je, alespoň pro sebe, shledává jako doslova nemyslitelné. Věří, že institucionálně předurčený průběh jednání je jedinou přijatelnou možností, jedinou možností, pro niž je ontologicky uzpůsoben. Je pravděpodobné, že kdyby kočka uvažovala o svém lovu myši, dospěla by ke stejnému závěru. Rozdíl je v tom, že kočka by měla pravdu, kdežto mladík se mýlí. Pokud víme, kočka, která by odmítla chytat myši, by byla – snad následkem zhoubné mutace – biologickou zřůdou a určitě by zrazovala samu podstatu kočkovitosti.

Víme však velmi dobře, že mít mnoho žen nebo být jedním z mnoha manželů není v žádném biologickém smyslu zradou lidské podstaty, a dokonce ani zradou mužnosti. A protože je biologicky možné, aby Arab měl mnoho žen a aby Tibetan byl jedním z manželů, musí tato možnost existovat i pro našeho mládence. A my skutečně víme, že kdyby byl vytržen ze své kolébky a v dostatečně útlém věku odplul k těm či oněm cizím břehům, nevyrostl by v červenolícího, dosti sentimentálního běžného amerického hocha naší měsíční scény, nýbrž by se z něj vyvinul smyslný polygamista v Arábii nebo spokojený spolumanžel v Tibetu. To znamená, že pokud považuje průběh svého jednání v této věci za nevyhnutelný, klame sám sebe (nebo přesněji je klamán společností). Každá institucionální struktura nevyhnutelně závisí na klamu a každá existence ve společnosti s sebou nese prvek nepravdivosti. Tento letný vhled do podstaty společnosti se může nejprve zdát naprosto depresivní, ale jak ještě poznáme, ve skutečnosti nám nabízí první záblesk, v němž můžeme společnost vidět poněkud méně deterministicky, než jak se nám zdála doposud.

Prozatím nás však naše úvahy o sociologické perspektivě zavedly k bodu, odkud společnost vypadá spíše než cokoli jiného jako gigantický Alcatraz. Přešli jsme od uspokojení dítěte, že má adresu, k dospělému uvědomění, že většina zásilek je nepříjemná. A sociologické porozumění nám jen pomohlo důkladněji rozeznat všechny osoby, živé i mrtvé, které mají tu výsadu, že sedí výše než my.

Sociologický přístup, který se takovému pohledu na společnost přiblížil nejvíce, je spjat s Émilem Durkheimem a jeho školou. Durkheim zdůrazňoval, že společnost je *jeu sui generis*, tj. že proti nám vystupuje jako celistvá skutečnost, která nemůže být redukována nebo převedena na něco jiného. Tvrdil, že sociální fakty jsou „věci“, které mají objektivní, na nás nezávislou existenci stejně jako jevy přírodní. Chtěl tím především chránit sociologii před nadvládou imperialisticky smýšlejících psychologů, ale jeho koncepce překračuje tuto metodologickou obavu. „Věc“ je něco jako skála, na kterou člověk narazí a nemůže s ní pohnout pouhým přáním ani jí dát představou odlišný

tvář. „Věc“ je to, proti čemu se člověk marně vrhá, co zde existuje navzdory všem jeho přáním a nadějím a co mu nakonec může spadnout na hlavu a zabít ho. V tomto smyslu je společnost souborem „věcí“. Tuto vlastnost společnosti ilustruje asi mnohem jasněji než jiné sociální instituce zákon.

Přidržíme-li se Durkheimovy koncepce, vztahujeme se ke společnosti jako k objektivní realitě. Je *zde*, je to něco, co nemůžeme popřít a s čím musíme počítat. Společnost je vůči nám vnější. Obklopuje nás, svazuje náš život ze všech stran. Jsme *ve* společnosti, nacházíme se ve zvláštních sektorech společenského systému. Toto umístění determinuje a předem vymezuje téměř vše, co děláme, od jazyka po etiketu, od náboženské víry po pravděpodobnost, že spácháme sebevraždu. Naše přání ohledně sociálního zařazení se neberou v úvahu a náš intelektuální odpor vůči tomu, co společnost předepisuje nebo zakazuje, má velmi malou účinnost a často nevede k ničemu. Společnost jako objektivní a vnější fakt vystupuje vůči nám zvláště ve formě donucení. Její instituce předepisují vzorce našeho jednání, a dokonce utvářejí i naše očekávání. Odměňují nás podle toho, jak obstojíme v přidělených úlohách. Kdybychom se chtěli takovému přidělování vyhnout, má společnost k dispozici téměř nekonečnou řadu kontrolních a donucovacích mechanismů. Sankce společnosti jsou v každém okamžiku s to nás izolovat od našich spoluobčanů, vystavit nás výsměchu, zbavit nás živobytí a svobody a v poslední instanci nás připravit i o život. Pro každou z těchto sankcí mohou zákony a morálka společnosti vytvářet propracovaná zdůvodnění a většina našich spoluobčanů bude schvalovat jejich použití jako trest za deviantní chování. A konečně, ve společnosti nejsme situováni jen prostorově, ale i časově. Naše společnost je historická entita, která časově přesahuje jakýkoli individuální život. Společnost nám předchází a přežije nás. Byla tu, než jsme se narodili, a bude tu, až zemřeme. Naše životy jsou jen epizody v jejím majestátním pochodu časem. V kostce řečeno, společnost je naším vězením v dějinách.

Víme však velmi dobře, že mít mnoho žen nebo být jedním z mnoha manželů není v žádném biologickém smyslu zradou lidské podstaty, a dokonce ani zradou mužnosti. A protože je biologicky možné, aby Arab měl mnoho žen a aby Tibeťan byl jedním z manželů, musí tato možnost existovat i pro našeho mládence. A my skutečně víme, že kdyby byl vytržen ze své kolébky a v dostatečně útlém věku odplul k těm či oněm cizím břehům, nevyrostl by v červenolícího, dosti sentimentálního běžného amerického hochy naší měsíční scény, nýbrž by se z něj vyvinul smyslný polygamista v Arábii nebo spokojený spoluzeman v Tibetu. To znamená, že pokud považuje průběh svého jednání v této věci za nevyhnutelný, klame sám sebe (nebo přesněji je klamán společností). Každá institucionální struktura nevyhnutelně závisí na klamu a každá existence ve společnosti s sebou nese prvek nepravdivosti. Tento letmý vhled do podstaty společnosti se může nejprve zdát naprosto depresivní, ale jak ještě poznáme, ve skutečnosti nám nabízí první záblesk, v němž můžeme společnost vidět poněkud méně deterministicky, než jak se nám zdála doposud.

Prozatím nás však naše úvahy o sociologické perspektivě zavedly k bodu, odkud společnost vypadá spíše než cokoli jiného jako gigantický Alcatraz. Přešli jsme od uspokojení dítěte, že má adresu, k dospělému uvědomění, že většina zásilek je nepřijemná. A sociologické porozumění nám jen pomohlo důkladněji rozeznat všechny osoby, živé i mrtvé, které mají tu výsadu, že sedí výše než my.

Sociologický přístup, který se takovému pohledu na společnost přiblížil nejvíce, je spjat s Émilem Durkheimem a jeho školou. Durkheim zdůrazňoval, že společnost je *jeu sui generis*, tj. že proti nám vystupuje jako celistvá skutečnost, která nemůže být redukována nebo převedena na něco jiného. Tvrdil, že sociální fakty jsou „věci“, které mají objektivní, na nás nezávislou existenci stejně jako jevy přírodní. Chtěl tím především chránit sociologii před nadvládou imperialisticky smýšlejících psychologů, ale jeho koncepce překračuje tuto metodologickou obavu. „Věc“ je něco jako skála, na kterou člověk narazí a nemůže s ní pohnout pouhým přáním ani jí dát představou odlišný

tvář. „Věc“ je to, proti čemu se člověk marně vrhá, co zde existuje navzdory všem jeho přáním a nadějím a co mu nakonec může spadnout na hlavu a zabít ho. V tomto smyslu je společnost souborem „věcí“. Tuto vlastnost společnosti ilustruje asi mnohem jasněji než jiné sociální instituce zákon.

Přidržíme-li se Durkheimovy koncepce, vztahujeme se ke společnosti jako k objektivní realitě. Je *zde*, je to něco, co nemůžeme popřít a s čím musíme počítat. Společnost je vůči nám vnější. Obklopuje nás, svazuje náš život ze všech stran. Jsme *ve* společnosti, nacházíme se ve zvláštních sektorech společenského systému. Toto umístění determinuje a předem vymezuje téměř vše, co děláme, od jazyka po etiketu, od náboženské víry po pravděpodobnost, že spácháme sebevraždu. Naše přání ohledně sociálního zařazení se neberou v úvahu a náš intelektuální odpor vůči tomu, co společnost předepisuje nebo zakazuje, má velmi malou účinnost a často nevede k ničemu. Společnost jako objektivní a vnější fakt vystupuje vůči nám zvláště ve formě donucení. Její instituce předepisují vzorce našeho jednání, a dokonce utvářejí i naše očekávání. Odměňují nás podle toho, jak obstojíme v přidělených úlohách. Kdybychom se chtěli takovému přidělování vyhnout, má společnost k dispozici téměř nekonečnou řadu kontrolních a donucovacích mechanismů. Sankce společnosti jsou v každém okamžiku s to nás izolovat od našich spoluobčanů, vystavit nás výsměchu, zbavit nás živobytí a svobody a v poslední instanci nás připravit i o život. Pro každou z těchto sankcí mohou zákony a morálka společnosti vytvářet propracovaná zdůvodnění a většina našich spoluobčanů bude schvalovat jejich použití jako trest za deviantní chování. A konečně, ve společnosti nejsme situováni jen prostorově, ale i časově. Naše společnost je historická entita, která časově přesahuje jakýkoli individuální život. Společnost nám předchází a přežije nás. Byla tu, než jsme se narodili, a bude tu, až zemřeme. Naše životy jsou jen epizody v jejím majestátním pochodu časem. V kostce řečeno, společnost je naším vězením v dějinách.